

จารึกที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ (ลบ.36): ข้อสันนิษฐาน
เรื่องแหล่งที่มา และข้อเสนอใหม่เรื่องวสันตติลกฉันท์และคำอ่านว่า “คณปเตะ”

The inscription kept at King Narai National Museum Storage:

The assumption on its source and new proposal on
the **Vasantatilakā** metre and the word “**gaṇapateḥ**”

พระมหากวีศักดิ์ วาปีกุลเศรษฐ์

นักวิชาการอิสระ

Phramaha Kaweesak Wapeekunlaset

Independent scholar

kaweesak.w@gmail.com

Received 23 December 2021; Revised 31 December 2021; Accepted 31 December 2021

บทคัดย่อ

จารึกที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ (ลบ.36) เป็นจารึกภาษาสันสกฤต จารด้วยอักษรปัลลวะ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นเศษชิ้นส่วนศิลา เก็บรักษาไว้ที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ จังหวัดลพบุรี ไม่ทราบแหล่งที่มาแน่ชัด เพราะชาวบ้านจังหวัดเพชรบูรณ์นำมามอบให้ ได้รับการอ่านและแปลเมื่อ พ.ศ. 2559 โดยกรมศิลปากร บทความนี้มุ่งนำเสนอข้อสันนิษฐานว่าจารึกหลักนี้น่าจะมีแหล่งที่มาจากเมืองโบราณศรีเทพ เพราะรูปอักษรมีความคล้ายกันกับจารึกเมืองศรีเทพ 5 (พช.15) เป็นอย่างมาก จากนั้นเสนอว่าจารึกหลักนี้แต่งด้วยวสันตติลกฉันท์ และคำอ่านใหม่ว่า “คณปเตะ” ซึ่งอาจหมายถึง (1) หัวหน้าคณะ (2) พระพฤษสบัติ (3) พระอินทร์ (4) พระศิวะ หรือ (5) พระคณศ

คำสำคัญ: จารึกที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์, วสันตติลกฉันท์, คณปติ, เพชรบูรณ์

Abstract

The inscription kept at King Narai National Museum Storage was written in Sanskrit, inscribed with Pallava script and dated around the 6th century. It was a stone fragment, preserved at King Narai National Museum Storage, Lopburi province. Its exact source

was unknown, as it was donated to the museum by the villagers of Phetchabun province. It was read and translated by fine arts department in 2016. This article aims to present the assumption on its source. Then, it was found that the inscription probably originated from the ancient city of Si Thep, as its script was very similar to *Si Thep 5 inscription*. Then, there was the new proposal on the composition with *Vasantatilakā* metre and the word “*gaṇapateḥ*”, which may means (1) the leader of a troop, (2) *Bṛhaspati*, (3) Indra, (4) *Śiva*, or (5) *Gaṇeśa*.

Keywords: *Inscription kept at King Narai National Museum Storage, Vasantatilakā* metre, *gaṇapati*, Phetchabun

บทนำ

จารึกหลักหนึ่งที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ จังหวัดลพบุรี เป็นเศษชิ้นส่วนศิลา กว้าง 27 ซม. สูง 22 ซม. ถูกพบเมื่อ พ.ศ. 2537 โดยชาวบ้านที่จังหวัดเพชรบูรณ์ซื้อมาอบให้ไม่ทราบแหล่งที่มาแน่ชัด ได้รับการกำหนดบัญชี/ทะเบียนวัตถุที่ “ลบ.36” (ทะเบียนพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสมเด็จพระนารายณ์ พช. 8/2537) (กรมศิลปากร, 2559: 144)

จารึกหลักนี้จารด้วยอักษรพราหมีแบบอินเดียใต้ (Southern Brahmi script) หรือที่เรียกกันว่าอักษรปัลลวะ (Pallava script) บันทึกด้วยภาษาสันสกฤต ไม่ปรากฏศักราช แต่สันนิษฐานจากรูปอักษรว่ามีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 มีข้อความปรากฏ 1 ด้าน จำนวน 4 บรรทัด แม้จะพบตั้งแต่ปี 2537 แต่ก็เพิ่งได้รับการเผยแพร่ครั้งแรกในหนังสือ *จารึกในประเทศไทย เล่ม 1* ปี 2559 (ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 แก้ไขเพิ่มเติม) และได้รับการตั้งชื่อตามสถานที่เก็บรักษาไว้ขณะนี้ว่า “**จารึกที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์**” (ภาพที่ 1) โดยมีพิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญเป็นผู้อ่าน และก่องแก้ว วีระประจักษ์เป็นผู้แปล ดังนี้

ตารางที่ 1 คำอ่านและคำแปลของพิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ และก่องแก้ว วีระประจักษ์

คำอ่าน	คำแปล
1. ฤนคติภูวิภฤตยชโนปิยสย	1. แม้หมู่คนใช้ของพระองค์ก็เสวยสุขอยู่ในแผ่นดิน
2. -ทฺวณปะเตปะฤฤวีกรเมณ	2. ด้วยความกล้าหาญที่มากมายแห่งพระเจ้าแผ่นดิน
3. -กฺรกรปรกราวทาท	3. อันบริสุทธิ์ด้วยการเก็บภาษีจากแหล่งที่..
4. _____ สย II	4. _____ สย

(กรมศิลปากร, 2559: 144)

ประวัติศาสตร์ศรีเทพจัดพิมพ์โดยกรมศิลปากร ปี 2550 และฐานข้อมูลจารึกของศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร มีจารึกที่พบในเพชรบูรณ์จำนวน 12 รายการ ได้แก่

- 1) จารึกเมืองศรีเทพ (K.499, พช.1) อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต พุทธศตวรรษที่ 11
  - 2) จารึกบ้านวังไผ่ (K.978, พช.2) อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต พุทธศตวรรษที่ 12
  - 3) จารึกเขมมมาฯ เมืองศรีเทพ (ลบ.23) อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี พุทธศตวรรษ 12
  - 4) จารึกวงล้อปัจจัยการ (พช.5) (ขึ้นเดียวกับกับจารึกบนฐานประติมากรรมในหนังสืออุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ และฐานข้อมูลจารึกของศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร) อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ 12
  - 5) จารึกเขมมมาฯ ฐานพระพุทธรูปเมืองศรีเทพ (พช.8) อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ 12
  - 6) จารึกเมืองศรีเทพ 5 (พช.19) อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต พุทธศตวรรษที่ 12
  - 7) จารึกบนพระพิมพ์ (ลบ.10) อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต และอักษรจีน ภาษาจีน พุทธศตวรรษที่ 13-14
  - 8) จารึกโบราณสถานหมายเลข 0996 อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี พุทธศตวรรษที่ 12-14
  - 9) จารึกบนพระพิมพ์ดินเผาบ้านหนองสรวง อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต พุทธศตวรรษที่ 14-15
  - 10) จารึกบ้านหนองไม้สอ อักษรขอมโบราณ ภาษาเขมรโบราณ พุทธศตวรรษที่ 15-16
  - 11) จารึกปราสาทสองพี่น้อง 1 อักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤต พุทธศตวรรษที่ 15-17
  - 12) จารึกปราสาทสองพี่น้อง 2 อักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤต พุทธศตวรรษที่ 15-16
- บรรดาจารึก 12 รายการดังกล่าว เมื่อคัดเฉพาะจารึกที่เป็นภาษาสันสกฤต และมีอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 เหมือนกับจารึกที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ จะเหลือเพียงจารึกบ้านวังไผ่ และจารึกเมืองศรีเทพ 5 เท่านั้น และเมื่อนำจารึก 2 หลักนี้มาเปรียบเทียบรูปอักษรกับจารึกที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์แล้วพบว่า จารึกบ้านวังไผ่ไม่มีลักษณะที่คล้ายกับจารึกดังกล่าว หากแต่จารึกเมืองศรีเทพ 5 (ภาพที่ 2) มีลักษณะที่คล้ายกันเป็นอย่างมาก

ภาพที่ ๑ (ด้านหน้า)

ภาพที่ ๒ (ด้านข้าง)

ภาพที่ 2 จารึกเมืองศรีเทพ 5 (พช.19)

(ที่มา: ปรับสีจาก กรมศิลปากร, 2559: 229)

ผู้เขียนได้เปรียบเทียบตัวอักษรในจารึก 2 หลักนี้ โดยเอาจำนวนตัวอักษรที่มีอยู่ในจารึกเมืองศรีเทพ 5 เป็นตัวตั้ง แล้วเอาตัวอักษรในจารึกที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์มาเทียบเคียง พบว่า ตัวอักษร ช, ท, น, ป, ร, ว และ ปร มีความคล้ายกันเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะ **ท** และ **ปร** ดังนี้

ตารางที่ 2 เปรียบเทียบตัวอักษรในจารึกเมืองศรีเทพ 5 กับจารึกที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์

อักษร	จารึกเมืองศรีเทพ 5	จารึกที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์
ช		
ท		
น		
ป		
ร		
ว		
ปร		

อนึ่ง ในจารึกทั้งสองหลักนี้นอกจากจะมีการเขียนสระอาต่อกับตัวอักษรตามปกติแล้วยังมีการประกอบสระอา กับตัวอักษรแล้วลากเส้นของสระอาให้ยาวลงมาเลยตัวอักษรแล้ววัดทางไปทางซ้ายมือ ซึ่งพบว่าลักษณะดังกล่าวของจารึกทั้งสองหลักมีความคล้ายกันเป็นอย่างมาก ดังนี้

ตารางที่ 3 เปรียบเทียบการประกอบสระอาในจารึกเมืองศรีเทพ 5 กับจารึกที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์

	จารึกเมืองศรีเทพ 5	จารึกที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์
สา		ทา

จากการเปรียบเทียบรูปอักษรและการประกอบสระข้างต้น จะเห็นว่าตัวอักษรของทั้งสองจารึกนี้คล้ายกันเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการประกอบสระอากับตัวอักษรแล้วลากเส้นของสระอาให้ยาวลงมาเลยตัวอักษรแล้วตัวดัดทางไปทางซ้ายมือ จึงเป็นไปได้ว่าจารึกที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์นี้อาจจะมีแหล่งที่มาจากจังหวัดเพชรบูรณ์ โดยอาจพบที่เมืองโบราณศรีเทพ

ข้อเสนอใหม่เรื่องสันตติลักษณ์

ก่อนที่จะนำเสนอคำอ่านใหม่ ประเด็นที่จะต้องพิจารณาในเบื้องต้นสำหรับจารึกที่เป็นภาษาสันสกฤตคือจะต้องสังเกตว่าเป็นคำประพันธ์ประเภทร้อยแก้วหรือร้อยกรอง เพราะถ้าเป็นร้อยกรอง ก็จะต้องแต่งด้วยฉันทลักษณ์ภาษาสันสกฤตซึ่งกำหนดด้วยเสียงพยางค์หนัก/เบา หากจารึกชำรุด ก็จะสามารถกำหนดได้ว่า จารึกชำรุดมากหรือน้อยเพียงใด และการอ่านโดยรู้ว่าจารึกหลักนั้นแต่งเป็นฉันทลักษณ์จะสามารถอ่านคำที่คลุมเครือให้กระจ่างชัดด้วยข้อกำหนดพยางค์หนัก/เบาของฉันทลักษณ์ได้

สำหรับจารึกที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์นี้มีข้อความที่ชำรุดหายไปมาก มีเพียงบรรทัดแรกที่มีข้อความ 12 พยางค์มากกว่าบรรทัดอื่น ผู้เขียนอาศัยการอ่านบรรทัดแรกนี้แล้วเทียบกับบรรทัดที่ 2 ที่มี 11 พยางค์ และบรรทัดที่ 3 ที่มี 10 พยางค์ พบว่ามีพยางค์หนัก/เบาที่ตรงกันในแต่ละพยางค์ เมื่อพิจารณาอย่างถี่ถ้วนแล้วจึงพบว่าแต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทฉันทลักษณ์ในรูปแบบของ “วสันตติลักษณ์”

“วสันตติลักษณ์” (สันสกฤต: วสนตติลกา) เป็นฉันทลักษณ์ที่จัดอยู่ในกลุ่มศักรวีฉันทน์ มี 14 พยางค์ ประกอบด้วย ต ภ ช ช คณะ และครุลลย 2 พยางค์ ตามความหมายของชื่อหมายถึง “ยอดแห่งฤดูใบไม้ผลิ” (ปราณี พาพานิช, 2551: 84) ฉันทลักษณ์นี้เป็นที่นิยมอยู่แล้วในวรรณคดีอินเดีย รวมถึงจารึกภาษาสันสกฤตในอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

การใช้ฉันทลักษณ์นี้ในจารึกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีอายุเก่าแก่และใกล้เคียงกับจารึกที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์นี้ได้แก่ จารึกไวคยาญ (พุทธศตวรรษที่ 8-9) เมืองญาจาง ประเทศเวียดนาม (ดูเพิ่มเติมใน Finot, 1915: 3-4; Jacques, 1969: 123) จารึกปรำโลเวง (K.6) (พุทธศตวรรษที่ 11) จังหวัดด่งท้าป ประเทศเวียดนาม (ดูเพิ่มเติมใน Coedès, 1931: 5-6) จารึกวัดพระงาม (พุทธศตวรรษที่ 12) จังหวัดนครปฐม ประเทศไทย (ดูเพิ่มเติมใน ก่องแก้ว วีระประจักษ์, 2563: 15) เป็นต้น

สำหรับจารึกที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์นี้ เพื่อให้เข้าใจได้ง่ายและเห็นได้ชัดว่าแต่งเป็นวสันตติลักษณ์ ผู้เขียนจึงทำเป็นตารางเปรียบเทียบพยางค์หนัก/เบาตามข้อกำหนดของฉันทลักษณ์กับคำที่ปรากฏในจารึก ดังนี้

ตารางที่ 4 จารึกที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ตามข้อกำหนดของวสันตติลกฉันท

คณะ	ต คณะ			ภ คณะ			ช คณะ			ช คณะ			ครู	ครู
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
พยางค์	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
สัญลักษณ์	-	-	๖	-	๖	๖	๖	-	๖	๖	-	๖	-	-
บ.ท.1	-	-	ภุ	นภ	ติ	ภุ	วิ	ภฤต	ย	ช	โน	ปี	ยส	ย
บ.ท.2	-	-	๖	ทุ	ว	ณ	ป	เตะ	ปฤ	ฤ	วิฤ	ร	เม	ณ
บ.ท.3	-	-	๖	-	ภู	ร	ก	รป	ร	ก	รา	ว	ทา	ต้
บ.ท.4	-	-	๖	-	๖	๖	๖	-	๖	๖	-	๖	.ส	ย

หมายเหตุ:

1. สัญลักษณ์ - ใช้แทนเสียงครู (หนัก) ส่วน ๖ ใช้แทนเสียงลข (เบา)
2. ในตำแหน่งครู พยางค์ที่ 14 จะใช้เป็นเสียงหนักหรือเบาก็ได้
3. บ.ท. หมายถึง “บรรทัดของจารึกที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์”
4. ตัวเลขหลัง บ.ท. หมายถึง “ลำดับของบรรทัดในจารึก”
5. พยัญชนะที่เน้นหนาใน บ.ท.2 (คำว่า “ทุ”) คือ “คำที่ผิดคณะฉันท”

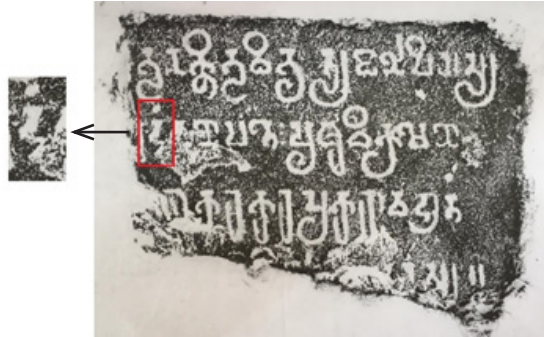
จากการอ่านตามข้อกำหนดของวสันตติลกฉันทข้างต้นทำให้เห็นว่า แต่ละบรรทัดของจารึกแยกแต่ละบาทของวสันตติลกฉันทอยู่แล้ว ข้อความในจารึกชำรุดหายไปมาก คือ บรรทัดที่ 1 บาทที่ 1 ชำรุด 2 พยางค์, บรรทัดที่ 2 บาทที่ 2 ชำรุด 3 พยางค์, บรรทัดที่ 3 บาทที่ 3 ชำรุด 4 พยางค์ และบรรทัดที่ 4 บาทที่ 4 ชำรุด 12 พยางค์

แม้จะทราบจำนวนพยางค์ที่หายไป แต่เพราะหายไปจำนวนมาก มิใช่หายไปบางพยางค์ จึงไม่สามารถสันนิษฐานคำที่หายไปโดยอาศัยบริบทแวดล้อมจากคำอื่น ๆ ได้ อย่างไรก็ตาม สำหรับคำอ่านที่ยังเหลืออยู่ ผู้เขียนได้มีมุมมองที่แตกต่างจากคำอ่านเดิมของพิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ ดังนี้

1) คำอ่านเดิมว่า “ทุ” ในบรรทัดที่ 2 พยางค์ที่ 4 เป็นเสียงลขถือว่าผิดคณะฉันท เพราะพยางค์ที่ 4 ของวสันตติลกฉันทต้องเป็นเสียงครู ทั้งนี้ เป็นไปได้ยากที่จะบอกว่าผู้ประพันธ์ตั้งใจแต่งผิดคณะฉันท เพราะสำหรับกวีแล้วถือว่า “กฎฉันทสำคัญกว่ากฎไวยากรณ์” (พระคัมภีร์สารภีวงศ์, 2551: 63)

2) เมื่อผู้เขียนอ่านสำเนาจารึกใหม่อีกครั้ง พบว่าในจารึกเป็นอักษร ท จริง แต่สระอูไม่ใคร่ที่จะชัดเจนมากนัก เพราะตรงกับบริบทที่จารึกมีรอยกะเทาะพอดี อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนสังเกตเห็นอนุสวาร (นิคหิต) เหนืออักษร ท ชัดเจน จึงมีความเห็นว่าคำนี้ควรเป็นคำว่า “ทื” (ภาพที่ 3) ซึ่งเป็นการประกอบคำที่เป็นรูปคำของวิภักติที่ 2 (ทวิติยวิภักติ, Accusative case) และเป็นเสียงพยางค์ครูถูกต้องตามข้อกำหนดของฉันทลักษณ์ แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า 3 พยางค์แรกของบาทที่ 2 นี้ชำรุดจึงไม่อาจทราบได้ว่า เป็นคำใด ดังนั้น ผู้เขียนจึงคงไว้ได้เพียงรูปคำที่หายไปตามข้อกำหนดของฉันทว่า “- - ๖ ทื” ซึ่งจะนำ

เสนอคำอ่านใหม่เทียบกับคำอ่านเดิมในหัวข้อ เปรียบเทียบคำอ่านแปลเดิมและคำอ่านแปลใหม่ ต่อไป

ภาพที่ 3 ข้อเสนอใหม่คำว่า “ท”

(ที่มา: ปรับปรุงจาก กรมศิลปากร, 2559: 143)

อนึ่ง คำที่ชำรุดหายไปดังกล่าวนี้เป็นคนละคำกับคำที่ตามมาด้านหลัง ซึ่งพิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ อ่านว่า “วณปเตะ” (กรมศิลปากร, 2559: 144) หากแต่ผู้เขียนมีมุมมองที่แตกต่างออกไป จึงจะเสนอคำอ่านใหม่ในหัวข้อถัดไป

ข้อเสนอใหม่เรื่องคำอ่านว่า “คณปเตะ”

แต่เดิมในบรรทัดที่ 2 พยางค์ที่ 4–8 พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ และก่องแก้ว วีระประจักษ์ อ่านว่า “-ทฺวณปเตะ” และแปลว่า “แห่งพระเจ้าแผ่นดิน” (กรมศิลปากร, 2559: 144) แต่ดังที่กล่าวไปในหัวข้อก่อนหน้านี้แล้วว่าคำนี้ควรแยกเป็น “- - ๖ ทฺ วณปเตะ” ซึ่งผู้เขียนมีข้อเสนอใหม่ในคำว่า “วณปเตะ” ดังนี้

1) คำอ่านใหม่ว่า “คณปเตะ”

คำอ่านเดิมว่า “วณปเตะ” เป็นรูปคำวิภक्तिที่ 6 มีรูปคำเดิมที่ยังไม่แจกวินิตว่า “วณปติ” เมื่อค้นหาคำนี้ในพจนานุกรมภาษาสันสกฤตของ Sir Monier Monier-Williams หรือ Vaman Shivram Apte เป็นอย่างน้อยแล้วไม่พบคำนี้ หรือแม้เพียงคำว่า “วณ” คำเดียวก็แปลได้เพียงว่า “เสียง, เสียงรบกวน” เท่านั้น (Monier-Williams, 1989: 915) ดังนั้น ไม่ว่าจะแปลจาก “ทฺวณปเตะ” หรือ “วณปเตะ” จึงไม่น่าจะหมายถึง “แห่งพระเจ้าแผ่นดิน” ได้ หรือโดยที่สุดเพียงคำว่า “ปเตะ” คำเดียว ซึ่งมีรูปศัพท์เดิมว่า “ปติ” หากยังไม่สมาสกับศัพท์อื่นจะหมายถึง “สามี” แต่ถ้าสมาสแล้วจะหมายถึง “หัวหน้า, เจ้าของ, ผู้ครอบครอง, ผู้ปกครอง, ผู้เป็นใหญ่” (Monier-Williams, 1989: 582) เช่น “นรปติ” แปลว่า “ผู้เป็นใหญ่แห่งปวงชน” หมายถึง “พระเจ้าแผ่นดิน”

ทั้งนี้ อักษรตัวแรกของคำนี้ที่ปรากฏในจารึกไม่ชัดเจน เนื่องจากสัณฐานส่วนล่างของตัวอักษรชำรุด เพราะรอยหินกะเทาะ (ภาพที่ 4) อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาจากสัณฐานส่วนบนของตัวอักษรมีความเป็นไปได้ที่จะเป็น **ว** หรือ **ค** หากแต่ผู้เขียนเห็นว่าเป็น **ค** และควรอ่านว่า “**คณปเตะ**” เพราะมีเหตุผลในเรื่องของความหมายดังจะนำเสนอในหัวข้อถัดไป

ภาพที่ 4 ข้อเสนอใหม่คำว่า “คณปเตะ”
(ที่มา: ปรับปรุงจาก กรมศิลปากร, 2559: 143)

2) ความหมายของคำว่า “คณปเตะ”

คำว่า “คณปเตะ” เป็นรูปคำวิภक्तिที่ 6 (ษัษฐิวิภक्ति, Genitive case) เอกพจน์ ของคำว่า “คณปติ” ผู้เขียนได้ค้นหาความหมายของคำนี้จากแหล่งข้อมูล 2 แห่ง ได้แก่ พจนานุกรม และจารึก ดังนี้

2.1 คำว่า “คณปติ” ในพจนานุกรม

คำนี้ปรากฏในพจนานุกรมของ Sir Monier Monier-Williams ใน 8 ความหมาย ได้แก่ 1) หัวหน้าคณะ 2) พระพหูสบัติ 3) พระอินทร์ 4) พระศิวะ 5) พระคเณศ 6) ชื่อของอรรถกถาจารย์ 7) ชื่อกวี และ 8) ชื่อตระกูล (Monier-Williams, 1989: 343) ทั้งนี้ คำว่า “คณปติ” ที่แจกเป็นรูปพหูพจน์จะพบว่ามีความหมายที่สื่อถึง “ประมณะ” หมายถึง “เหล่าอมนุษย์ผู้ติดตามรับใช้หรือเป็นบริวารของพระศิวะ” ได้ด้วย ดังปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตเรื่อง *กิริตารชุนีเย* ของภารวิ (ดูเพิ่มเติมใน สุรศักดิ์ แย้มอุ่ม, 2562: 31, 285, 342)

คำว่า “คณปติ” ในจารึกที่คลังพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์นี้จึงมีความหมายว่าอย่างไรเป็นสิ่งที่ต้องพิจารณา ซึ่งผู้เขียนเห็นว่าในจารึกหลักนี้ไม่น่าจะเป็นชื่อของอรรถกถาจารย์ ชื่อกวี และชื่อตระกูล เพราะชื่อเหล่านี้เป็นชื่อเฉพาะทางมากเกินไป ทั้งนี้ จารึกส่วนมากมักจะเกี่ยวข้องกับศาสนาเป็นสำคัญ ผู้เขียนจึงเห็นว่าเป็นไปได้ที่จะเป็นชื่อเทพหรือเป็นเพียงตำแหน่งหัวหน้าของคณะเท่านั้น

จากข้อมูลของ Sir Monier Monier-Williams (1989: 343) ผู้เขียนได้ค้นคว้าต่อแล้วได้สรุปตามลำดับชั้นวรรณคดี ดังนี้คือ คำว่า “คณปติ” ในพระเวท มี 3 ความหมาย ได้แก่ (1) “**หัวหน้าคณะ**”

ปรากฏใน*วาชเนยีสัมหิตา* (เป็นคัมภีร์ในสาขาของ*ศุกलयชุรเวท*) (2) “**พระพฤหัสบดี**” ปรากฏใน*ฤคเวทสัมหิตา* (RV.2.23.1) และ (3) “**พระอินทร์**” ปรากฏใน*ฤคเวทสัมหิตา* (RV.10.112.9) ส่วนในวรรณคดีสมัยหลังจึงมีความหมายว่า (1) “**พระคเณศ**” เป็นหนึ่งในบรรดาพระนามหนึ่งพันของพระคเณศ (คเณศที่สรรนาม) ปรากฏใน*มหาภารตะ* (Mbh.13.17.41) *ลึงคปุราณะ* (LiP.1.105.28) เป็นต้น และ (2) “**พระคเณศ**” ปรากฏใน*อมรโกศ* (1.1.93) *ปัญจตันตระ* เป็นต้น ทั้งนี้ ใน *Purāṇic encyclopaedia* ของ Vettam Mani (1975: 272-273) ให้ความหมายของคำว่า “**คณปติ**” โดยจำกัดเพียงแค่ “**พระคเณศ**” เท่านั้น

2.2 คำว่า “**คณปติ**” ในจารึกบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

คำว่า “**คณปติ**” ที่ปรากฏในจารึกบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น ในประเทศอินโดนีเซีย เวียดนาม กัมพูชา มักจะหมายถึง “**พระคเณศ**” โดยมากจะกล่าวถึงการแสดงความนอบน้อมเพื่อให้อภัยขจัดอุปสรรค และสื่อถึงประติมากรรมรูปเคารพ ดังนี้

- จารึกของชาว (ปัจจุบันคืออินโดนีเซีย) เช่น *จารึกกุลุง กุลุง* (*Guluṅ Guluṅ inscription*) พ.ศ. 1472 มีข้อความแสดงความนอบน้อมต่อพระคเณศว่า “*โอม อวิฆนมสตุ คณปเตย นมะ*” (Damais, 1955: 104) แปลว่า “*โอม ขอจงไร้อุปสรรค ขอความนอบน้อม (จงมี) แต่พระคณปติ (ผู้เป็นหัวหน้าแห่งคณ)*” (แปลโดยผู้เขียน) หรือ*จารึกแกแวก* (*Gěwěg inscription*) พ.ศ. 1476 ว่า “*โอม คณปเตย นมะ*” (Damais, 1955: 57) แปลว่า “*ขอความนอบน้อม (จงมี) แต่พระคณปติ*” (แปลโดยผู้เขียน)

- จารึกของอาณาจักรจามปา (ปัจจุบันคือเวียดนาม) เช่น *จารึกฮัวเกว* (*Hoá-quê*) พ.ศ. 1452 กล่าวถึงการประดิษฐานรูปเคารพพระเทวี (พระนางปารวตี) **พระคณปติ** (พระคเณศ) และพระกุมาร (พระสกันทกุมาร) (*เทวีคณปติกุมารานิมาน เทวานุ ปรดิษฐาปยนตยาตุ*) (Huber, 1911: 292, 297)

- จารึกของอาณาจักรเขมรโบราณสมัยก่อนพระนคร (ปัจจุบันคือกัมพูชา) อุไรศรี วรรณะริน (2545: 99-105) ได้รวบรวมไว้ เช่น *จารึกอังกอร์บูรี* (*Ankor Borei*) (K.557) พ.ศ. 1154 กล่าวถึงการถวายข้าทาสแต่พระมหาคณปติ ในบรรทัดที่ 2 ว่า “*ขณฺ โอนฺย ชฺ อยฺ ไอฺ ตฺ วุระ กมฺรตํ อยฺ มหาคณปติ*” (Coedès, 1942: 21-23) แปลว่า “*ข้าทาสถวายแต่พระกัมรตํอัญมหาคณปติ โดยขออัญ (ชื่อบุคคล)*” (อุไรศรี วรรณะริน, 2545: 101) หรือ*จารึกวัดตโนด* (*Vat Tnot*) (K.38) อายุราวต้นพุทธศตวรรษที่ 13 กล่าวถึงพระคณปติ 2 ครั้งว่า “*ปฺณฺย อชฺ โปญฺ ตํ วุระ ศรี คณปติ*” (Coedès, 1942: 45-46) แปลว่า “*บุญของอชฺ (ปู่ ย่า ตา ยาย) โปญฺตํ พระศรีคณปติ*” (อุไรศรี วรรณะริน, 2545: 100) และ “*เก ชณฺมฺ เตล โปญฺ ไอยฺ ตฺ วุระ กัมรตํ อยฺ ศรี คณปติ*” (Coedès, 1942: 45-46) แปลว่า “*ข้าทาสที่ไปถวายแต่พระกัมรตํอัญศรีคณปติ*” (แปลโดยผู้เขียน)

จากข้อมูลข้างต้นจะเห็นได้ว่าคำนี้ที่ปรากฏในจารึกบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยมากจะหมายถึงพระคเณศ กระนั้น ผู้เขียนจะยังไม่ขอชี้ชัดว่าคำนี้ในจารึกที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์จะต้องหมายถึงพระคเณศ เนื่องจากในเมืองโบราณศรีเทพนั้นแม้จะพบประติมากรรมรูปเคารพในศาสนาฮินดูอยู่มาก แต่ก็ไม่เคยพบรูปพระคเณศเลย (ดูเพิ่มเติมใน กนกวลี สุริยะธรรม, 2541: 36-

40; จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ, 2524: 8-22; จิรัลสา คชาชีวะ, 2540: 76-121; อรุณฯ แสงจารึก, 2527) ยกเว้นชิ้นส่วนประติมากรรมที่มีลักษณะเป็นพระหัตถ์ซ้ายของพระเศวตศิวีด้วยขนมโมทกะ และด้านบนของถ้ายที่สันนิษฐานว่าเป็นปลายวงที่จับขนม ซึ่งมีสภาพไม่สมบูรณ์ จึงไม่สามารถกำหนดอายุและศึกษาลักษณะประติมากรรมได้อย่างชัดเจน (ดูเพิ่มเติมใน งามพรรณ เทพทา, 2552: 97, 203, 205) จึงไม่อาจทราบได้ว่ามีอายุสอดคล้องกับจารึกหลักนี้หรือไม่

ดังนั้น ในบทความนี้ ผู้เขียนจึงใคร่ขอเสนอว่า คำว่า “คนปะเตะ” ควรแปลทับศัพท์ในเบื้องต้นก่อนว่า “**ของคนบตี**” หรือ “**แห่งคนบตี**” โดยอาจมีความหมาย 5 นัย ได้แก่ (1) หัวหน้าคณะ (2) พระพหูสบัติ (3) พระอินทร์ (4) พระศิวะ หรือ (5) พระเศวตศิวี จนกว่าจะมีหลักฐานเพิ่มเติมจึงจะระบุได้อย่างชัดเจน

เปรียบเทียบคำอ่านแปลเดิมและคำอ่านแปลใหม่

จากการเสนอคำอ่านใหม่ว่า “คนปะเตะ” ผู้เขียนจะทำตารางเปรียบเทียบคำอ่านแปลเดิมของพิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ และก่องแก้ว วีระประจักษ์ (กรมศิลปากร, 2559: 144) กับคำอ่านแปลใหม่ของผู้เขียน โดยเฉพาะของผู้เขียนนั้นจะพิมพ์วันวรรคคำภาษาสันสกฤตที่เป็นคนละคำกัน และใส่เครื่องหมายแทนพยางค์ครุและลหุตามข้อกำหนดของสันตติลักษณ์ในตำแหน่งพยางค์ที่ชำรุดหายไป รวมถึงทำพยัญชนะเป็นตัวหนาสำหรับคำอ่านแปลที่ต่างกันอย่างมีนัยสำคัญ ดังนี้

ตารางที่ 5 เปรียบเทียบคำอ่านเดิมและคำอ่านใหม่

คำอ่านเดิม	คำอ่านใหม่
1. ฤษนฤติฤษฤตยชโนปิยสย	1. -- ฤษนฤติ ฤษฤตยชโน'ปิ ยสย
2. -ทฺวณปะเตะปะฤฤวีกรเมณ	2. -- ๖ ทฺ คณปะเตะ ปะฤฤวีกรเมณ
3. -กฺรกรปรกรราวทาทิ	3. -- ๖ - กฺรกรปรกรราวทาทิ
4. _____ สย	4. -- ๖ - ๖ ๖ ๖ - ๖ ๖ - ๖ .สย
คำแปลเดิม	คำแปลใหม่
1. แม่หมูนคนใช้ของพระองค์ก็เสวยสุขอยู่ในแผ่นดิน	แม่ข้าทาสของพระองค์ก็เสวย...บนแผ่นดิน...
2. ด้วยความกล้าหาญที่มากมายแห่งพระเจ้าแผ่นดิน	ด้วยความกล้าหาญที่มากมาย ของคนบตี ... อัน
3. อันบริสุทธิ์ด้วยการเก็บภาษีจากแหล่งที่..	บริสุทธิ์ด้วยการเก็บภาษีจากแหล่งที่ .....
4. _____ สย	.....

จากตารางข้างต้นจะเห็นได้ว่า เนื่องจากจารึกชำรุดมาก เนื้อความจึงกระท่อนกระแต่น ไม่อาจจับใจความได้อย่างสมบูรณ์ ผู้เขียนจึงแปลเป็นภาษาไทยตามแนวทางของก่องแก้ว วีระประจักษ์ (กรมศิลปากร, 2559: 144) เพราะไม่อาจแปลได้มากไปกว่าคำแปลเดิม กระนั้น ข้อที่แตกต่างกันอย่างมีนัย

สำคัญ คือ คำอ่านใหม่ว่า “คณปเตะ” ซึ่งผู้เขียนได้แปลทับศัพท์เป็นเบื้องต้น เนื่องจากคำนี้อาจมีความหมาย 5 นัย ได้แก่ (1) หัวหน้าคณะ (2) พระพุทธรูป (3) พระอินทร์ (4) พระศิวะ หรือ (5) พระคเณศ หากในอนาคตพบชิ้นส่วนจารึกเพิ่มเติม หรือหลักฐานทางด้านโบราณคดีอื่น ๆ คำแปลของจารึกนี้อาจมีความชัดเจนมากยิ่งขึ้นและต้องนำมาทบทวนใหม่อีกครั้งหนึ่ง

ทั้งนี้ ในจารึกมีคำสำคัญว่า “ภฤตยชโน” ที่แปลว่า “คนรับใช้, ข้าทาส” และคำว่า “-กฺรกรปรกรรา- ทาต” ที่ก่องแก้ว วีระประจักษ์ แปลว่า “อันบริสุทธิ์ด้วยการเก็บภาษีจากแหล่งที่..” (กรมศิลปากร, 2559: 144) จึงอาจเป็นไปได้ที่จะกล่าวถึงข้าทาสและการเก็บภาษีเพื่อถวายแต่ศาสนสถานของเทพเจ้าเมื่อเป็นเช่นนี้ คำว่า “คณปเตะ” ก็อาจจะหมายถึงเทพองค์ใดองค์หนึ่ง แต่อย่างไรก็ตาม นี่เป็นเพียงข้อสันนิษฐานเท่านั้น

นอกเหนือไปจากข้อเสนอนี้เรื่องฉันทลักษณ์และคำอ่านแปลแล้ว มีข้อสังเกตเพิ่มเติมว่าแม้จารึกนี้จะชำรุดมาก แต่ก็ยังมีร่องรอยที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นกาวะ (กวีนิพนธ์) เนื่องจากพบการใช้ศัพท์หลังการ (เครื่องประดับเสียง) เพื่อให้เกิดความไพเราะ กล่าวคือ ผู้แต่งเล่นซ้ำเสียงพยัญชนะ /ภ/ ในบาทที่ 1 ถึง 3 ครั้ง ในคำว่า “ภฺนุกติ ภฺวิ ภฤตย-” และคู่เสียงพยัญชนะ /ภ/ และ /ร/ ในบาทที่ 3 จำนวน 3 ครั้ง ในคำว่า “กฺรกรปรกรรา-” ซึ่งการเล่นเสียงเช่นนี้ในทางทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤตเรียกว่า “อนุปราสา” พบเป็นปกติในกาวะภาษาสันสกฤตของอินเดีย รวมถึงจารึกภาษาสันสกฤตที่มีลักษณะอย่างกาวะด้วย (ดูเพิ่มเติมใน สยาม ภัทรานุประวัติ, 2546: 286-287)

บทสรุป

จารึกที่คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ (ลบ.36) มีแหล่งที่มาไม่แน่ชัด เพราะชาวบ้านจังหวัดเพชรบูรณ์ซื้อมามอบให้ ผู้เขียนจึงตั้งข้อสมมติฐานว่าน่าจะมีแหล่งที่มาจากจังหวัดเพชรบูรณ์ จึงได้ศึกษารูปอักษรของจารึกหลักนี้เปรียบเทียบกับจารึกเมืองศรีเทพ 5 (พช.15) แล้วพบว่ามีความคล้ายกันเป็นอย่างมาก จึงได้ข้อสันนิษฐานว่าจารึกหลักนี้อาจจะมีแหล่งที่มาจากจังหวัดเพชรบูรณ์ โดยเป็นไปได้ว่าอาจมาจากเมืองโบราณศรีเทพ

อนึ่ง จากการศึกษาด้วยวิธีการอ่านและแปลใหม่ ผู้เขียนมีข้อเสนอมว่าจารึกหลักนี้แต่งด้วยวสันตดิถี-ฉันท ซึ่งนำไปสู่ข้อเสนอมว่าคำอ่านแปลใหม่ที่ต่างจากคำอ่านแปลเดิมอย่างมีนัยสำคัญ คือ ในบรรทัดที่ 2 (บาทที่ 2) พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ และก่องแก้ว วีระประจักษ์ อ่านว่า “-ทฺวณปเตะ” แล้วแปลว่า “แห่งพระเจ้าแผ่นดิน” (กรมศิลปากร, 2559: 144) หากแต่ผู้เขียนเสนอมว่า “- - ๐ ทคณปเตะ” ซึ่งคำว่า “คณปเตะ” นี้ อาจแปลทับศัพท์เป็นเบื้องต้นได้ว่า “ของคณบดี” หรือ “แห่งคณบดี” โดยอาจมีความหมาย 5 นัย ได้แก่ (1) หัวหน้าคณะ (2) พระพุทธรูป (3) พระอินทร์ (4) พระศิวะ หรือ (5) พระคเณศ แต่เนื่องจากจารึกชำรุดมาก มีอาจทราบบริบทที่ชัดเจน จึงไม่อาจชี้ชัดได้ว่าควรจะหมายถึงคำแปลใด อย่างไรก็ตาม หากในอนาคตพบชิ้นส่วนจารึกเพิ่มเติมหรือหลักฐานทางด้านโบราณคดีอื่น ๆ ก็อาจจะทำให้ความหมายกระจ่างชัดขึ้นได้ และต้องนำมาทบทวนใหม่อีกครั้งหนึ่ง

กิตติกรรมประกาศ

ขอขอบคุณอาจารย์พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ และอาจารย์ก่องแก้ว วีระประจักษ์ ผู้อ่านและแปลจารึกหลักนี้เป็นครั้งแรก หากปราศจากการอ่านและแปลของอาจารย์ทั้งสองในเบื้องต้นแล้ว ผู้เขียนคงไม่อาจนำมาต่อยอดความรู้นี้ได้ รวมถึง ผศ.ดร.กังวล ศัชสีมา ผู้ให้คำแนะนำที่มีค่ายิ่ง

เอกสารอ้างอิง

- กนกวลี สุริยะธรรม. (2541). *ร่องรอยหลักฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 ที่พบบริเวณชุมชนเมืองศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์* (รายงานการศึกษาเฉพาะบุคคลปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร).
- กรมศิลปากร. (2550). *อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ*. กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์.
- _____. (2559). *จารึกในประเทศไทย เล่ม 1*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- ก่องแก้ว วีระประจักษ์. (2563). จารึกวัดพระงาม. ใน *ศิลปากร 63(1)*, (มกราคม-กุมภาพันธ์), น. 4-15.
- งามพรรณ เทพทา. (2552). *การศึกษาร่องรอยการนับถือศาสนาพราหมณ์ ณ เมืองโบราณศรีเทพในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-18* (เอกสารการศึกษาเฉพาะบุคคลปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร).
- จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ. (2524). *เทวรูปจากเมืองศรีเทพ*. (สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร).
- จิรัสสา คชาชีวะ. (2540). *พระพิฆเนศวร์ คติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวร์ที่พบในประเทศไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ปราณี พาพานิช. (2552). *สุวัตถตติลภ ยอดแห่งฉันท์วรรณพุดที่ดงงาม*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระคันธสาราภิวังศ์. (2551). *วุฒโตทยมัญชรี ศึกษาเปรียบเทียบฉันทลักษณ์บาลี*. นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม.
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2564). *ฐานข้อมูลจารึกแห่งประเทศไทย*. สืบค้นจาก <https://db.sac.or.th/inscriptions/> เข้าถึงเมื่อวันที่ 15 ธันวาคม 2564
- สยาม ภัทรานุประวัติ. (2546). *ลักษณะกาวะในจารึกภาษาสันสกฤตที่พบในประเทศไทย*. ใน *กรณีการ์ วิมลเกษม และคณะ (บ.ก.), ภาษาจารึก ฉบับที่ 9 การประชุมวิชาการเนื่องในอายุครบ 7 รอบของศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร เรื่องจารึกและเอกสารโบราณ: การศึกษาวิจัยในปัจจุบันและทิศทางในอนาคต* (น. 277-291). กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

- สุรศักดิ์ แย้มอุ่ม. (2562). *ภาวะผู้นำตามอุดมการณ์ของกวีสันสกฤต: ศึกษาจากวรรณคดีเรื่องกัณโฑ*. ศึกษานิตยสาร (วิทยาลัยศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาสันสกฤตศึกษา). บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- อรนุช แสงจารีก. (2527). *คดีการนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายที่เมืองศรีเทพ*. (สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร).
- อุไรศรี วรสระริน. (2545). พระคณศในจารึกสมัยก่อนพระนรและสมัยพระนร. ใน *อรวรรณ บุญยฤทธิ์ และคณะ (บ.ก.), ประชุมอรรถาภิธาน รวบรวมบทความวิชาการของศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.อุไรศรี วรสระริน* (น. 99-105). กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- Coedès, George. (1931). Etudes cambodgiennes. XXV, Deux inscriptions sanskrites du Founan. XXVI, La date de Kôh Ker. XXVII, La date du Bàphûon. In *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient*, 31, p. 1-23.
- _____. (1942). *Inscriptions du Cambodge Vol. II*. Hanoi: Imprimerie d'Extrême-Orient.
- Damais, Louis-Charles. (1955). Etudes d'épigraphie indonésienne: IV. Discussion de la date des inscriptions. In *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient*, 47(1), p. 7-290.
- Finot, Louis. (1915). Notes d'épigraphie. In *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient*, 15, p. 1-135.
- Huber, Edouard. (1911). Études indo-chinoises. In *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient*, 11, p. 259-311.
- Jacques, Claude. (1969). Notes sur la stèle de Vo-çanh. In *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient*, 55, p. 117-124.
- Mani, Vettam. (1975). *Purāṇic encyclopaedia: a comprehensive dictionary with special reference to the epic and Puranic literature*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Monier-Williams, Monier. (1989). *A Sanskrit-English Dictionary*. (Reprint). Delhi: Motilal Banarsidass.
- Apte, Vaman Shivram. (1890). *The Practical Sanskrit-English Dictionary*. Poona: Shiralkar.